

Από τον ύστερο μεσαίωνα ως τα μέσα του 16ου αιώνα: ιστορία, θρύλοι, μύθοι

Οι γνώσεις για την ανατολική Μεσόγειο στην Αραγόνα και την Καστίλλη κατά τον φθινόγοντα Μεσαίωνα προέρχονταν από ποικίλες πηγές: Καταρχήν από όσα μετέφεραν, επιστρέφοντας στις πατρίδες τους, οι Ισπανοί στρατιωτικοί και τυχοδιώκτες, διπλωματικοί απεσταλμένοι, έμποροι και ναυτικοί, περιηγητές και προσκυνητές των Αγίων Τόπων και γενικότερα της «Ανατολής». Στην περίοδο εκείνη άλλωστε ανήκει και ο “ταξιδιωτικός οδηγός” (*manual del viatge*) για τη βυζαντινή Ανατολή, που συντάχθηκε στα 1341-1342 από τον έμπορο της Βαρκελώνης Berenguer Benet,¹ αλλά και τα μεταγενέστερα (1403-1405, 1437-1438) –και πιο γνωστά– “ταξιδιωτικά ημερολόγια” του Ruy González de Clavijo και του Pero Tafur.² Τον ελληνικό κόσμο βέβαια τον

1. Έκδ. D. Duran i Duelt, *Manual del viatge fet per Berenguer Benet a Romania, 1341-1342. Estudi i edició*, Βαρκ., 2002. Δείγματα ισπανικών ταξιδιωτικών κειμένων, που συμπεριελάμβαναν και τη βυζαντινή Ανατολή, στην ωραία μελέτη της S. Morales Osorio, *La mirada de Occidente. Bizancio en la literatura medieval española, siglos XII-XVI*, Γρ. 2009, σ. 127 κ.ε., όπου παραπομπές και στη χειρόγραφη παράδοση. Πρβλ. A. Bravo García: “Viaje y prejuicio: Bizantinos, turcos y judíos de Constantinopla medieval y el Estambul moderno vistos por los españoles”, *Lógos Hellenikós: Homenaje al Profesor Gaspar Morocho Gayo*, επιμ. J. M. Nieto, Λεόν 2003, σ. 619-672, και του ίδιου, *Viajes por Bizancio y Occidente*, επιμ. A. Guzmán Guerra – I. Pérez Martín – J. Signes Codoñer, Μ. 2014, σ. 17-153.

2. Έκδ. της έκθεσης Clavijo στου F. López Estrada, *Embajada a Tamorlán*, Μ. 1943 (και επανεκδ.). Ο S. Cirac Estopañán, “Tres monasterios de Constantinopla visitados por Españoles en el año 1403”, *Revue des études byzantines*, 19 (1961), 363-366, στηριζόμενος σε εσωτερικά στοιχεία της έκθεσης, θεωρεί ως πιθανότερο συντάκτη της τον Δομηνικάνο μοναχό και μέλος της αποστολής Alfonso Páez de Santa María. Για το πέρασμα του Tafur από την ελληνική Ανατολή: J. A. Ochoa Anadón, “El viaje de Tafur por las costas griegas. I”, *Erytheia*, 8/1 (1987),

είχαν γνωρίσει από κοντά και όσοι είχαν συμμετάσχει στη στρατιωτική περιπέτεια των Αλμογαβάρων με την “Μεγάλη Καταλανική Εταιρεία” (Gran Compañía Catalana) στη Μικρά Ασία και την ελληνική χερσόνησο.³ Στο κλίμα εκείνο εντάσσονται και οι μεταφράσεις ελληνικών ιστοριογραφικών κειμένων στα καταλανικά από το ελληνο-αραγονικό συνεργείο του λογίου Μεγάλου Μαγίστρου της Ρόδου Juan Fernández de Heredia,⁴ οι διαβεβαιώσεις στα 1390 του βασιλιά Ιωάννη Α΄ της Αραγόνας, ότι ήταν σε θέση να χρησιμοποιεί τη νεοελληνική γλώσσα (*letra greguescha, que bien la entendremos*),⁵ αλλά και το εγκώμιο του πατέρα του Πέτρου Δ΄ στον Παρθενώνα, “το πιο πλούσιο πετράδι του κόσμου, που το ζηλεύουν όλοι οι χριστιανοί ηγεμόνες” (*majorment con lo dit Castell sia la pus richa joya qui al mont sia e tal que entre tots los reys de cristians envides lo porien fer semblant*).⁶ Ο θαυμασμός αυτός συνδυάστηκε όχι μόνο

33-62, P. Castro Fernández, “Los libros de viajes a fines de la Edad Media y el Renacimiento. Una revisión a la tradición narrativa en las *Andanças e viajes* de Pero Tafur”, *Lemir*, 19 (2015), 69-102, και Á. L. Molina Molina, “Viaje de Pero Tafur por las islas griegas, Constantinopla y Mar Negro (octubre de 1437-mayo de 1438)”, *Estudios sobre Patrimonio, Cultura y Ciencias Medievales*, 18 (2016), 855-904. Για την απήχηση των δυο αποστολών στην Ισπανία, βλ. Morales Osorio, *La mirada*, σ. 132-151. Τη ιστορική και γεωγραφική ακρίβεια των πληροφοριών των Clavijo και Tafur εξέτασε η I. Pérez Martín, “Ficción y realidad en las narraciones hispanas de viajes a Bizancio”, *Mare Nostrum: Viajeros y latinos por el Mediterráneo*, επιμ. J. L. Arcas Pozo – M. Montero Montero, M. 2012, σ. 191-197. Περίληψη του ταξιδιού του Tafur στο J.P.A. van der Vin, *Travellers to Greece and Constantinople. Ancient Monuments and Old Traditions in Medieval Travellers’ Tales*, τόμ. 1, Κωνσταντινούπολη 1980, σ. 52-63. Όφεις των πολιτικών επαφών ανάμεσα στο βασίλειο της Αραγόνας και τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία στο F. Samper Sánchez, “Las relaciones entre Bizancio y la corona de Aragón en el siglo XV”, *Identidades urbanas: Corona de Aragón – Italia, Redes económicas, estructuras institucionales, funciones políticas (siglos XIV-XV)*, επιμ. P. Iradiel κ.ά., Σαρ. 2016, σ. 177-190.

3. Η συστηματική μελέτη της αραγονο-καταλανικής εκστρατείας άρχισε με τον A. Rubió i Lluch (βλ. σημ. 6) και ανανεώθηκε σχετικά πρόσφατα σε ειδικά συνέδρια· βλ. π.χ. *L’expansió catalana a la Mediterrània a la baixa Edat Mitjana*, επιμ. M. T. Ferrer i Mallol – D. Coulon, Βαρκ., 1999, και *Els catalans a la Mediterrània oriental a l’Edat Mitjana*, επιμ. M. T. Ferrer i Mallol, Βαρκ. 2002. Ο J. M. Ribera i Lopis, “Configuración del concepto de ‘viaje’ (Documentos y diplomas catalanes, siglo XIV)”, *Filología Románica*, 7 (1990), 301-308, συνεξετάζει όλες τις μορφές των αραγονο-καταλανικών μετακινήσεων στην ανατολική Μεσόγειο, ειρηνικές και εμπορικές, πολεμικές και στρατιωτικές.

4. A. Luttrell, “Juan Fernandez de Heredia’s History of Greece”, *Byzantine and Modern Greek Studies*, 34/1 (2010), 30-37. Για τη θεώρηση του ελληνοβυζαντινού κόσμου από τον Heredia, βλ. G. Núñez Estéban, “Juan Fernández de Heredia, político, humanista y filoheleno”, *Relaciones inéditas entre España y Grecia*, επιμ. J. S. Nadal, Αθ. 1986, σ. 181-192.

5. A. Luttrell, “Greek Histories translated and compiled for Juan Fernández de Heredia, Master of Rhodes, 1377-1396”, *Speculum*, 35/3 (1960), 402 σημ. 8.

6. A. Rubió y Lluch, *Diplomatari de l’Orient català, 1301-1409*, Βαρκ. 1947, σ. lviii και αριθ. 404. Πρβλ. και τη σύγχρονη σχολιασμένη έκδ. των E. Ayensa i Prat – C. López Rodríguez, *Elogio de la Acrópolis*, Αθ. 2012. Ο γάμος στα 1353 της Elionor, της εξαδέλφης του Πέτρου Δ΄ και πολυσυζητημένης “Λιονόρας τε Ραού” του Χρονικού (Κρόνακα) του Λεοντίου Μαχαιρά, με τον βασιλιά της Κύπρου Πέτρο Α΄, τροφοδότησε και κυπριακές και αραγονικές λαϊκές

με την επικράτηση των αραγονο-καταλανικών δυνάμεων στην κεντρική Ελλάδα, αλλά κυρίως με τη συγκρότηση στην Αττική –σύμφωνα με τον ιστοριογράφο της εκστρατείας Francesc de Montcada (Francisco de Moncada), που αντλεί από την προγενέστερη (1325-1328) *Crònica* του αξιωματούχου τής “καταλανικής εταιρείας” Ramón Muntaner– ενός νέου και σφριγηλού (σε σχέση με την παρηκμασμένη Κωνσταντινούπολη) φρουδαλικού κράτους (*un nuevo estado y señorío*), στη γέννηση του οποίου συνέβαλαν και οι μικτοί γάμοι των κατακτητών με την κοινωνική και οικονομική αφρόκρεμα της ευρύτερης περιοχής (*con las personas más principales y más ricas de la provincia*).⁷ Στην ίδια περίπου χρονική περίοδο ανήκει και η αραγονική παραλλαγή του Χρονικού του Μορέως, η οποία δεν διαπνέεται από το εμφανές ανθελληνικό πνεύμα των άλλων παραλλαγών (της έμμετρης ελληνικής συμπεριλαμβανόμενης).⁸

* * *

Από τα ιστοριογραφικά και λογοτεχνικά έργα του ύστερου Μεσαίωνα, τα οποία άντλησαν την έμπνευσή τους από τις ισπανοβυζαντινές επαφές (άμεσες ή έμμεσες), άλλα αναφέρονται σε τοπικές παραδόσεις, κατά κανόνα εφευρημένες, άλλα σε σχετικά τεκμηριωμένα γεγονότα και άλλα στα λεγόμενα ιπποτικά μυθιστορήματα (*libros de caballerías*), των οποίων οι υποθέσεις τοποθετούνται σε μεγάλο βαθμό σε ελληνικές χώρες. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν οι μυθολογικές αναφορές στην ίδρυση μερικών πόλεων της Ισπανίας από Έλληνες εποίκους (άσχετες βέβαια με τις αναμφισβήτητες ιστορικές μαρτυρίες για την ίδρυση αρχαιοελληνικών εμπορίων και πόλεων σε διάφορες παράλιες περιοχές της ιβηρικής χερσονήσου). Ανάμεσα στις πόλεις αυτές εντάσσονται η Μαδρίτη και το Τολέδο. Τον μύθο μάλιστα για τη δῆθεν ίδρυση

παραδόσεις: E. Ayensa i Prat, “Entre cel i infern: La meravellosa història d’Elionor d’Aragó, reina de Xipre (c. 1333-1416)”, *Estudi general: Revista de la Facultat de Lletres de la Universitat de Girona*, 23-24 (2004), 83-96.

7. Francisco de Moncada, *Espedición de los catalanes y aragoneses contra turcos y griegos*, Βαρκ. 1623, φφ. 175α-175β (α’ έκδ., Βαλ. 1558). Πρβλ. και την ελληνική απόδοση: Ρ. Μουντανέ, *Η εκστρατεία των Καταλανών στην Ανατολή. Απόσπασμα από το Χρονικό*, Αθ. 2014, σ. 248-259. Για την καταλανική εκστρατεία στους Βυζαντινούς χρονικογράφους, βλ. J. Simón Palmer, “Expedición de los catalanes y aragoneses contra turcos y griegos, de Francisco de Moncada: Fuentes bizantinas”, *Erytheia*, 15 (1994), 95-104. Το δουκάτο πέρασε τελικά (1388-1390) στην κυριαρχία της Φλωρεντινής οικογένειας Acciajuoli: Δ. Κ. Γιαννακόπουλος, *Δουκάτο των Αθηνών. Η κυριαρχία των Acciajuoli*, Θεσσαλ. 2006, σ. 66-231. Πρβλ. Κ. Μ. Setton, *Catalan Domination of Athens, 1311-1388*, Cambridge Mass. 1948, σ. 65-68, 78, 99, 110, 128 κ.ε., 147-148, 154 κ.ε., 174-200 και *passim*.

8. Ι. Κιορίδης – Μ. Σούρβα – Δ. Στρατηγόπουλος, “Η εικόνα των Ελλήνων στο ελληνικό (κώδικας Η) και αραγονέζικο (*Arag.*) Χρονικόν του Μορέως”, *Studia Philologica Valentina*, 23/20 (2021), 45-71.

Εικόνα 1. Lope de Vega Carpio

της Μαδρίτης από τους Έλληνες αξιοποίησε και ο Lope de Vega Carpio (εικ. 1) στο έργο του *Comedia famosa de S. Isidro*:

*Madrid, fundación de Griegos,
cerca de ciento y noventa
años primero que Roma,
llamada Ursaria y Urseria,
Mantua y Madrid por los moros.*

[Μαδρίτη, κτίσμα Ελλήνων,
κάπου εκατόν ενενήντα
χρόνια πριν από τη Ρώμη,
με το όνομα Ουρσαρία και Ουρσερία,
Μάντουα και Μαδρίτη από τους Άραβες].⁹

Οι θεωρίες για την ίδρυση του Τολέδου από τους Έλληνες υποστηρίχτηκαν στα μέσα του 16ου αιώνα από αρκετούς Ισπανούς χρονικογράφους τής εποχής και δυο τουλάχιστον ιστορικούς: τον Blas Ortiz και τον δημοφιλέστερο Pedro de Alcocer (πιθανό ψευδώνυμο του θεολόγου και ελληνιστή Juan de Vergara).¹⁰ Ο Ortiz επιχειρηματολόγησε την ελληνική προέλευση της πόλης ετυμολογικά, θεωρώντας το τοπωνύμιο *Τολέδο* μετεξέλιξη του αρχαίου ελληνικού *πτολίεθρον*.¹¹ Την άποψή του επανέλαβε, αν και με κάποια περισκεψη, και ο ιστορικός, κληρικός και θεολόγος Francisco de Pisa στην εμβληματική του *Descripción* του Τολέδου (1605).¹²

Ο Alcocer, στηριζόμενος, όπως γράφει, σε παλαιότερες γραφές (*algunas escrituras antiguas*), είναι κάπως σαφέστερος στις μυθολογικές του αναφορές: Η πόλη, ισχυρίστηκε, ιδρύθηκε από τον Έλληνα αστρολόγο Ferrecio, ο οποίος, μαζί με πολλούς ομοεθνείς του που είχαν έρθει στην Ισπανία, ίδρυσε την πόλη

9. M. Menéndez y Pelayo, *Obras de Lope de Vega*, τόμ. 4, Μ. 1894, σ. 588. Για τις ιστορικές απαρχές τής Μαδρίτης, πρβλ. H. González Zympla, “Los orígenes de Madrid a la luz de la documentación del Archivo de la Real Academia”, *Madrid. Revista de arte, geografía e historia*, 5 (2002), 13-15. Η ονομασία “Ursería” προέρχεται από τον μεσαιωνικό μύθο, στον οποίο στηρίχτηκε και το σύγχρονο εραλδικό σύμβολο της ισπανικής πρωτεύουσας, την αρκούδα (Orso).

10. Για τη γενεαλογική σχέση των δυο προσώπων, πρβλ. M. del Carmen Vaquero Serrano, “La familia de Juan de Vergara, canónigo erasmista toledano”, *Lemir*, 23 (2019), 9-96 (*passim*).

11. Blasius Ortizius, *Summi templi Toletani descriptio* [...], T. 1549, φ. 8α: “Toletum enim e Graeco nomine *ptoliethron*, quod oppidum urbemque significat”.

12. Francisco de Pisa, *Descripción de la imperial ciudad de Toledo y historia de sus antigüedades y grandezas* [...], *Primera parte*, T. 1605, φφ. 11β-12α. Ο Pisa έγινε γνωστός και από την έξοχη προσωπογραφία του από τον Δομήνικο Θεοτοκόπουλο.

Taygeto, από όπου και προήλθε σταδιακά η μετέπειτα ονομασία τής πόλης του Τολέδου.¹³ Θα πρέπει πάντως να προστεθεί ότι μαζική παρουσία “Ελλήνων” στην ιβηρική χερσόνησο μνημονεύεται ήδη από τον 7ο αιώνα. Ένας μάλιστα από αυτούς, ο αρμενικής καταγωγής Βυζαντινός αξιωματούχος Αρτάβασδος, ήταν ο πατέρας του Ervigio, ενός από τους τελευταίους Βισιγόθους βασιλιάδες του Τολέδου.¹⁴ Σύμφωνα με τα *Annales* του Martín Carrillo (που εκδόθηκαν το 1623, στηριγμένα σε προγενέστερα χρονικά), τριάντα χιλιάδες στρατιωτικοί “από τα μέρη της Ανατολής” (*de la parte de Levante*), έχοντας ως διοικητή έναν Έλληνα πολέμαρχο (*un valeroso Griego, llamado Hiza*), κατέφθασαν στη νότια Ισπανία στις αρχές τού 8ου αιώνα, για να στηρίξουν τους αντιπάλους τού βασιλιά Rodrigo· και ότι το γεγονός αυτό οδήγησε στην κατάλυση της βισιγοθικής ηγεμονίας στην ιβηρική χερσόνησο, ανοίγοντας το δρόμο στην τελική επικράτηση των Αράβων.¹⁵

Το Τολέδο πάντως, πέρα από τους μύθους που συσχετίζουν την ίδρυσή του με τους Έλληνες,¹⁶ ιδιαίτερα κατά την εποχή των Βισιγόθων, συνδέθηκε μερικούς αιώνες αργότερα με έναν “απόκρυφο” Βυζαντινό πρίγκιπα, τον Πέτρο Παλαιολόγο: Σύμφωνα με τις τοπικές παραδόσεις, ο Παλαιολόγος αυτός

13. Pedro de Alcocer, *Hystoria o descripción dela imperial cibdad de Toledo*, T. 1554, βιβλ. i, κεφ. 3, φφ. νιγ-β, κεφ. 4, φ. κβ, κεφ. 5, φφ. κιβ-νιβ, κεφ. 7, φ. κιβ. Την άποψη αυτή καταγράφει (αλλά στηριζόμενος σε άλλους συγγραφείς) ο πολυγραφότατος ιστορικός των ισπανικών γενεαλογιών Pedro Salazar de Mendoza· βλ. την πρώτη μεταθανάτια έκδοση του τρίτου έργου του *Monarchia de España*, [...], τόμ. 1, M. 1770, σ. 130. Ο ίδιος, *αυτ.*, σ. 7, 37, 85, 92-93, αναφέρεται και στην ίδρυση και άλλων ελληνικών αποικιών στην ιβηρική, ιδιαίτερα στις μυθολογικές Αστούριες και στη Γαλικία, σημειώνοντας (σύμφωνα πάντοτε με προγενέστερα κείμενα) ότι οι Αστουριανοί κατάγονταν από τον μυθικό Έλληνα Αστούρ (Astur) και οι Γαλικιανοί, μετά τη συνένωσή τους με τους Έλληνες εποίκους, ονομάζονταν αρχικά “Galogrecos”, που μετεξελίχθηκε σε “Galecos” και “Calaycos” και στη συνέχεια σε “Gallegos”. Ας σημειωθεί ότι οι θεωρίες αυτές –και πολλές άλλες όχι μόνο της πρώιμης ισπανικής ιστοριογραφίας, αλλά και της περιόδου του Siglo de Oro– προβλήθηκαν με προφανή προτίμηση προς τους Έλληνες της μεσαιωνικής Ισπανίας, όπως π.χ. από τον ευφάνταστο Ιησούιτη ιστορικό Jerónimo Román de Higuera. Οι αμφιλεγόμενες απόψεις του Higuera, αλλά και άλλων ομοτέχνων του, αμφισβητήθηκαν από τον λόγιο, βιβλιογράφο και καλό γνώστη και της βυζαντινής χρονογραφίας Nicolás Antonio στο θεμελιώδες έργο του (που εκδόθηκε μεταθανάτια) *Censura de historias fabulosas*, Βαλ. 1742, σ. 48, 630-634. Σύγχρονη κριτική στον Higuera στης K. B. Olds, *Forging the Past. Invented Histories in Counter-Reformation Spain*, New Haven – Λονδίνο 2015, σ. 1-25 και *passim* (για την υποτιθέμενη “ελληνική” παρουσία στην Ισπανία, βλ. σ. 71-72, 77-78).

14. Βλ. την κριτική έκδ. των σχετικών χρονικών στου J. Gil Fernández (εισαγωγή, επιμ.), *Crónicas asturianas*, Οβιέδο 1985, σ. 66, 65, 68, 69 σημ. 51, 116, 117 (λατιν.), 196, 197 (ισπαν.).

15. Πρβλ. Martín Carrillo, *Annales y memorias cronológicas* [...], Ουέσκα 1622, φφ. 164α-164β.

16. Η προβολή των Ελλήνων ως οικιστών τού Τολέδου έγινε, σύμφωνα με μερικούς ιστορικούς, για να εξοστραχιστεί η ιδέα της ίδρυσης της πόλης από τους Ιουδαίους: J. Gil, “Berenjeneros: The aubergine eaters”, *The Conversos and Moriscos in Late Medieval Spain and Beyond*, επιμ. K. Ingram, τόμ. 1, Leiden-Βοστώνη 2009, σ. 135 (πρβλ. 136-137 σημ. 53).

είχε συμμετάσχει στη μακρόχρονη πολιορκία (1139-1144) και την απελευθέρωση της “αυτοκρατορικής πόλης” του Τολέδου από την αραβική κυριαρχία.¹⁷ Στην *Hystoria* του ο Alcocer κατέστρωσε και το γενεαλογικό δέντρο των απογόνων του Παλαιολόγου (*de la casta imperial*), από τους οποίους καταγόταν και ο αγιοποιημένος Gonzalo Ruiz de Toledo, “señor” του Orgaz και κεντρική μορφή στον περίφημο πίνακα του 1586 του Δομηνίκου Θεοτοκοπούλου *Η ταφή του κόμητος Οργκάθ*.¹⁸ Την υποτιθέμενη βυζαντινή καταγωγή της μεγάλης αυτής οικογένειας και ιδιαίτερα του Diego Hurtado de Mendoza y Luna, τρίτου δούκα του Infantado, ύμνησε και ο σύγχρονός του ποιητής και πεζογράφος Luis Zapata (Çapata) de Chaves στο εκτενές στιχουργημά του *Carlo famoso* (1566), αφιερωμένο στα κατορθώματα του βασιλιά της Ισπανίας Καρόλου Α΄ (και μετέπειτα και αυτοκράτορα Καρόλου Ε΄):

*Es del claro linage de Toledo,
Que por el mundo todo es tan nombrado:
Fueron desta familia antecessores
Los Griegos de la Grecia Emperadores.*

[Είναι της καθαρής γενιάς τού Τολέδου,
που τόσο ονομαστή είναι στον κόσμο ολό.
Κι οι πρόγονοι της οικογένειας αυτής ήταν
οι Έλληνες της Ελλάδας Αυτοκράτορες].¹⁹

17. Τις σχετικές με τον Παλαιολόγο ιστορικές πληροφορίες επανέλαβε και ο Pisa, *Descripción*, φ. 151β, χωρίς ωστόσο να παραλείψει να σημειώσει ότι ορισμένοι αμφισβητούν την ελληνική προέλευσή του (“otros platican que ni este cavallero, ni los de su linage y descendencia fueron Griegos de nación, sino descendientes de Christianos antiguos desta ciudad, llamados Muzárabes” [άλλοι λένε ότι ούτε ο ιππότης αυτός ούτε οι καταγόμενοι από τη γενιά του ήταν Έλληνες, αλλά απόγονοι των παλαιών Χριστιανών αυτής της πόλης, που ονομάζονται μοθάραβες]). Για τους mozarabes, τους χριστιανούς που ζούσαν σε αραβοκρατούμενες περιοχές της ιβηρικής χερσονήσου, βλ. το σχετικό λήμμα στο *Diccionario de historia de España*, επιμ. Germán Bleiberg, β΄ έκδ., τόμ. 2, Μ. 1968, σ. 1141. Για τους Παλαιολόγους τού Τολέδου, πρβλ. M. F. Gómez Vozmediano, “Extranjeros en Toledo: La colonia griega y del Mediterráneo oriental en tiempos del Greco”, *Toletum. Boletín de la Real Academia de Bellas Artes y Ciencias Históricas de Toledo*, 59 (2014), 203-204.

18. Alcocer, *Hystoria*, βιβλ. ι, κεφ. 44, φφ. liβ-liβ. Τεκμήρια σχετικά με τον κόμητα Orgaz και την αγιοποίησή του παρουσίασε ο D. Fernández González, “Corpus documental (de 1551 a 1652)”, *Gonzalo Ruiz de Toledo, Señor de Orgaz (†1323)*, επιμ. D. Fernández González, T. 2003, σ. 213-214. Η απόδοση στον μεταφραστή τού Αριστοτέλη Juan de Vergara του πρώτου τμήματος του χρονικού τού Alcocer έγινε από τον ιστορικό T. Tamaio de Vargas, *Novedades antiguas de España* [...], Μ. 1624, σ. 46. Για τη σχέση τού θρύλου με το αριστούργημα του Θεοτοκοπούλου, πρβλ. Α. Α. Κύρου, *Οι Έλληνες της Αναγεννήσεως και ο Δομηνίκος Θεοτοκόπουλος*, Αθ. 1938, σ. 327-328.

19. Luys Çapata, *Carlo famoso* [...], Βαλ. 1566, φ. 136α. Για το έργο, βλ. R. Cacho Casal, “Luis Zapata y el poema heroico: Historia, entretenimiento y parodia”, *Críticón*, 115 (2012), 67-83. Την υποτιθέμενη συγγένεια της οικογένειας Toledo με τους Παλαιολόγους (ή και με